

Alicja Kargulowa

Dolnośląska Szkoła Wyższa

O potrzebie badań poradcoznawczych.

Ku antropologii poradnictwa

W artykule podjęte zostały próby wyjaśnienia terminu poradnictwo w ujęciu potocznym, psychologicznym i socjologicznym. Wyjaśnienia te są punktem wyjścia do uzasadnienia potrzeby badań nad poradnictwem i poszukiwania odpowiedzi na związane z tym pytania. Zebranie i uporządkowanie tych odpowiedzi w postaci hipotez, interpretacji zjawisk, prawidłowości, służyć ma budowaniu nauki o poradnictwie – poradcoznawstwu. Jest tu próba scharakteryzowania zgromadzonej wiedzy dotyczącej poradnictwa i badań nad poradnictwem, określonej jako wiedza poradcoznawcza oraz zapoczątkowanie myślenia o poradcoznawstwie jako antropologii poradnictwa.

Słowa kluczowe: poradnictwo, poradcoznawstwo, antropologia poradnictwa,
homo consultants

Dlaczego podejmować badania nad poradnictwem?

Uczestnicząc w procesach polskiego życia społecznego, łatwo zauważyć dwa równoległe zjawiska¹. Z jednej strony jest to zwiększająca się ciągle liczba klientów różnorodnych poradni oraz pojawienie się wcale niemałej liczby osób poszukujących w przepowiedniach, prognozach, wróżbach, radach różnych „specjalistów od pomagania”, odpowiedzi na nurtujące je pytania; to wielka grupa osób często bezradnych i wykluczonych, pragnących korzystać z różnorodnych ofert poradniczych. Z drugiej, są to apele różnych podmiotów społecznych (polityków, działaczy społecznych, publicystów) o przyspieszenie inkluzji tych „zagubionych” ludzi poprzez udzielanie im bezpośredniej pomocy. To domaganie się powiększania obszarów zaradności społecznej poprzez powoływanie różnorodnych ciał doradczych wspomagających jednostki wymagające porady lub organy kierownicze różnych instytucji i placówek pomocowych. Zaobserwować również można tworzenie komórek analitycznych i doradczych w zakładach produkcyjnych, instytucjach oświatowych, kulturalnych itp., a także nasywanie audycji telewizyjnych oraz rynków: wydawniczego

---

¹ O różnych sposobach uczestniczenia w życiu społecznym pisałam w poprzednim numerze „Studiów Poradcoznawczych/Journal of Counselling” (Kargulowa, 2012).

i księgarskiego różnego rodzaju poradnikami, jak też otwieranie coraz nowszych portali internetowych przepełnionych radami. Zjawiska te, określone poradniczym *boomem*, nie mogły dłużej być pomijane przez badaczy życia społecznego. Stąd radzenie się i udzielanie porad zostało uznane za wymagające specjalistycznego, odrębnego naukowego potraktowania i poddania badaniom. Stąd także, jak wiadać, badania wszelkiego rodzaju poradnictwa dotyczą u nas złożonego i „gorącego tematu”.

Nie tylko ważna jest tu jego aktualność, ale i jego dostępność dla badań. Warto bowiem mieć na uwadze, że zarówno korzystanie z porad różnych osób, różnorodnych „instancji” i instytucji, jak i sięganie po najróżniejsze inne formy pomocy, widoczne dziś „gołym okiem”, nie zawsze musi lub może być rejestrowane, a więc wprawdzie obecnie zdaje się dostępne badawczo, to nie wiadomo, czy będzie takie w dowolnym późniejszym czasie. Poza tym, częstokroć nie wszystko, co dzieje się w poradnictwie i innych zbliżonych do niego obszarach, jest możliwe do odnotowania, niejednokrotnie jest wplecione w całą paletę innych działań, a czasem jest dla osób trzecich niewidoczne lub wręcz przez korzystających z poradniczego wsparcia – ukrywane. Przy dalszym odkładaniu badań mogłoby prowadzić to do utraty cennych danych empirycznych i stwarzać trudności w ocenie kontekstu społecznego tych wydarzeń w naszym kraju, które związane są z poradnictwem.

Badania aktualnego „świata poradnictwa” dziś wydają się nie tylko niezbędne, ale też i nie nadzwyczaj kłopotliwe ze względów metodologicznych, a nawet można uznać, że dobrze mieszczą się w głównym nurcie badań społecznych. Mogą bowiem być prowadzone zarówno stosowanymi dotychczas metodami, jak i przy uwzględnianiu tych wymagań, jakie są kierowane pod adresem badań określanych jako interwencyjne lub badania w działaniu, które – co podkreśla Mieczysław Malewski – *mają na celu rozwiązanie istotnych problemów społecznych, poprzez otwarte, demokratyczne poszukiwania wspólnie z tymi, którzy tych problemów doświadczają w największym stopniu* (2012, s. 40). Zasadniczą ich cechą jest to, że starają się uchwycić, co dzieje się „tu i teraz”, że preferując badania jakościowe, dopuszczają znaczą autonomię badacza nie tylko w stosowaniu metod, narzędzi i technik, ale i wybieraniu przedmiotu badań oraz sposobu interpretacji wyników, a za cel ostateczny przyjmują *moralne i skuteczne działanie w świecie* (tamże). Metodologia i metodyka takich badań zdaje się więc jak najbardziej adekwatna do sposobów zbierania danych empirycznych dotyczących poradnictwa (por. Červinková, Gołębnik, [red.] 2010; 2013), co zresztą już potwierdzają niektóre publikacje na jego temat (Siarkiewicz, Trębińska-Szumigraj, Zielińska-Pękał, 2012).

Analizy i naukowe opisy poradnictwa, oprócz przestrzegania określonych standardów metodologicznych, obowiązujących w każdym badaniu życia społecznego, wymagają także przyjęcia ogólniejszych założeń etycznych i filozoficznych, stanowiących odpowiedzi na pytania dotyczące samych jego uczestników: radzących

się i doradców, ich rozumienia świata życia i ich stosunku do świata², jak też zastosowania terminologii, niezbędnej dla dokonania opisów analizowanego zjawiska; czyli, powinny znaleźć oparcie w nauce o poradnictwie, w teorii poradnictwa, w poradoznawstwie.

Próby zdefiniowania poradnictwa

Sięgając do literatury, na początku warto prześledzić sposoby wyjaśniania terminu „poradnictwo”, a więc zadać sobie pytanie, jak rozumiane i jak definiowane jest to, co stanowić ma przedmiot badań. Otóż okazuje się, że odpowiedź na to pytanie, ani nie jest jedyna, ani jednoznaczna, jak mogłoby być w odniesieniu do zjawiska fizycznego. Ponieważ poradnictwo nie jest czymś uchwytym za pomocą zmysłów, czymś namacalnym jako przedmiot, można mówić o nim tylko dzięki wyrobieniu sobie pewnych wyobrażeń pojęciowych. „Poradnictwo” jest jednak tzw. pojęciem uczulającym, czyli oddziaływającym na wyobraźnię, i w związku z tym, nawet bez podawania ilustracji, wywołuje obraz tego, do czego się odnosi (por. Konecki, 2000, s. 38). Niezbędny jest on w opisach realnych praktyk poradniczych, i dobrze, gdy jest ujęty w najprostszej definicji. Taka potoczna (schematyczna, dostarczająca jednoznacznych określeń), zdroworozsądkowa, prosta definicja mówi, że poradnictwo jest dawaniem porad pomocnych w rozwiązaniu problemu radzącego się. Jednakże wypada dodać, że zdroworozsądkowy pogląd to tylko jeden obraz poradnictwa, a jak wskazuje literatura przedmiotu, takich obrazów może być kilka. Warto zatem przyrzeć się wszystkim po kolei.

W wąskim rozumieniu potocznym bez względu na rodzaj **problemu** przeżywanego przez osobę poszukującą porady, w sytuacji radzenia, doradzania, udzielania porad zawsze dostrzega się **swoisty układ społeczny**, jaki tworzą doradca i radzący się. To właśnie jego „obecność” decyduje o zaistnieniu poradnictwa, jako działania/procesu/zjawiska/faktu, w którym uczestnicy mierzą się z bardzo różnej natury problemami radzącego się (Kargulowa, 2004). Można odnotować tu problemy osobiste dotyczące jego życia prywatnego; problemy najbliższych dla radzącego się grup lub organizacji; wreszcie problemy odnoszące się do szerszych systemów, o których funkcjonowaniu być może czasem nawet radzący się decyduje, jeśli jest kimś, kto pełni funkcje polityczne lub podejmuje zadania wagi lokalnej, regionalnej bądź państwowej. Rozwiązywanie problemu lub poradzenie sobie z problemem powinno prowadzić do zmiany radzącego się, do zajścia w nim swoistej *transformacji struktur doświadczenia, wiedzy, działania* (Alheit, 2011; Kargulowa, 2012a). Poradnictwo bowiem w praktyce jest swoistym performansem – (współ)działaniem głównie uprawianym poprzez słowo, zdarzeniem/faktem/procesem, który, z założenia, ma

² Anthony Giddens bardzo trafnie formułuje te pytania: *na czym polega natura ludzkiego działania i działającego podmiotu; jak winna być skonceptualizowana interakcja i jej relacja do instytucji; jak przedstawiać powiązania analizy społecznej z praktyką* (Giddens, 2003, s. 15).

charakter performatywny (Siarkiewicz, 2010a). W definicji potocznej uwzględnione są konstytutywne elementy poradnictwa i różnorodne sposoby postrzegania go w życiu codziennym. Można uznać je za wstępnie już odpoznane, ale dalsze jego aspekty wymagają badań, w celu dopracowania się ogólniejszych prawidłowości dotyczących zarówno jego specyfiki, jak i społecznej roli. Stąd nadal utrzymuje się potrzeba przyjrzenia się innym sposobom jego definiowania.

Zgodnie z definicjami pierwszych słowników i encyklopedii ten układ społeczny, ta interakcja, w jakiej uprawiane jest poradnictwo, bywa określana jako **działanie doradcy**, podjęte w stosunku do radzącego się³. Można taki sposób jego przedstawiania uznać za typowy dla podejścia socjologicznego, które jest na ogół stosowane w różnych analizach procesów życia społecznego. Działanie to może być profesjonalne (uprawiane przez zawodowo przygotowanego doradcę) lub nieprofesjonalne (podjęte przez doradzającego⁴), jednakże zawsze daje się wyodrębnić jego podmiot i przedmiot, cel, metody, narzędzia i środki działania, przebieg i wymierny efekt. Jest ono zawsze osadzone w określonym środowisku społecznym, kulturowym i przyrodniczym. W głębszych analizach można traktować je jako pełnienie roli lub wykonywanie zawodu doradcy bądź jako świadczenie wyspecjalizowanej usługi⁵. W sytuacji optymalnej usługa ta może przyjmować formę **kooperacji** doradcy i radzącego się, skoncentrowanych na problemie tego drugiego; kiedy indziej **rywalizacji**, jeśli korzystanie z niej zostało wymuszone przez innych, a nie jest w danej chwili pożądane przez radzącego się; ale także **zakupionej przyjaźni**, wówczas, gdy radzący się wprawdzie chętnie podtrzymuje kontakt z doradcą, nie próbuje jednak przy jego pomocy rozwiązać swoich problemów i dokonać poważnych zmian w swoim życiu, a jedynie chce zachować pozory ich wprowadzania, aby być np. „wyluzowanym”, „nowoczesnym” itp. Świadczący zaś usługę doradca ogranicza się albo do cierpliwego wysłuchiwanie wynurzeń swego klienta, albo koncentruje się na wyręczaniu go w podejmowaniu przez niego jakiegokolwiek wysiłku w podjęciu samoanalizy i skupia się na zapewnianiu mu wygody i zadowolenia, poprzez dostarczanie „gotowych tożsamości”, np. *macho*, *romantyka*, *biznes women* itp., nie wchodząc głębiej w przeżycia radzącego się. Może wysługiwać się przy tym tzw. „pośrednikami”, czyli urzędzeniami technicznymi, danymi statystycznymi, gotowymi wzorcami. Kupowanie przyjaźni nie musi być podyktowane wyłącznie cynizmem kupującego usługę, w postaci gotowości wysłuchania i okazania przyjaźni

³ Np. w *Małym słowniku języka polskiego PWN* z 1968 roku pod hasłem „poradnictwo” na s. 604 czytamy: *udzielanie porad, wskazówek, informacji w pewnym zakresie; działalność poradni.*

⁴ Nazwa doradca najczęściej odnosi się do osób zawodowo zajmujących się udzielaniem porad i zobowiązanych do przestrzegania zasad etyki zawodowej. „Doradzający” nie jest zobligowany żadnymi formalnymi zobowiązaniami ani przepisami, a udzielając porad z własnej inicjatywy, może kierować się dobrem tego, któremu doradza, lub swoją korzyścią.

⁵ Wg Jaromy'ego Rifkina termin „usługi” *przeważnie obejmuje działalność (...), której wynik ma charakter krótkotrwały, jest konsumowany w czasie wytwarzania i ma wartość niematerialną. (...) Usługi nie mają cech własności. Są niematerialne i niedotykalne. Są świadczone nie produkowane. Nie można ich posiadać, gromadzić ani dziedziczyć* (Rifkin, 2003, s. 92-93).

przez obcego doradcę, ale może być powodowane brakiem życzliwych osób wśród bliskich (Kargulowa, 1996, Lash, 2009).

W wąskim znaczeniu, przy podejściu psychologicznym, zwłaszcza po „przewrocie Rogersowskim” (por. Gladding, 1994, s. 23-24) poradnictwo utożsamiane bywa z samą **relacją doradca-radzący się**, niejednokrotnie nawet z tzw. „czystą relacją”, podtrzymywaną dzięki przyjemności czerpanej przez partnerów z samego bycia w niej i udzielania sobie wsparcia psychologicznego, zrozumienia, okazywania życzliwości i tolerancji, zapewniania poczucia bezpieczeństwa we wspólnym dochodzeniu do rozwiązań problemu (Kargulowa, 2004, s. 47-50). Relacja poradnicza, w którą wchodzi, którą tworzą, którą konstruuje jej uczestnicy, wytworzona zostaje w sytuacji na tyle „ścisłej”, konkretnej, aby mogła w ogóle zaistnieć, dać się wyodrębnić i odróżnić od innych sytuacji; i na tyle otwartej, by mogła „być”, „stawać się”, aby stwarzała możliwości ekspresyjnego działania jej uczestników, szczeremu wyrażaniu emocji i podejmowaniu głębokich refleksji, dokonywaniu intelektualnych analiz i przeżywaniu wzruszeń. I odnosi się to zarówno do sytuacji mających miejsce w instytucjach poradniczych; sytuacji powstających w realnych okolicznościach przypadkowych, nieustrukturyzowanych, incydentalnych (por. Siarkiewicz, 2010); jak i tych mających miejsce w świecie wirtualnym, kreowanym poprzez kontakt z różnego rodzaju przekazem medialnym (por. Zielińska-Pękał, 2009; Zierkiewicz, 2004). Wszystko, co powstaje i zachodzi w sytuacji poradniczej, zawiązanej dzięki byciu w takiej „diadzie”, dzięki wytworzonemu polu współpracy, nazywane jest poradnictwem, a miejsce, w którym zawiązuje się relacja, czas i okoliczności, w jakich się rozwija, stanowią jej kontekst. W takim ujęciu poradnictwo często sprowadza się do zagłębiania się w problemy egzystencjalne, do partnerskiego „Buberowskiego dialogu”, do empatycznego porozumiewania się i dostarczania szczerych, na ogół wzmacniających i pozytywnych komunikatów (por. artykuły A. Czerkawskiej, V. Drabik-Podgórnjej, G. Teusz, B. Wojtasik, w: *Poradnictwo – kontynuacja dyskursu*, 2009).

Jednakże, o ile można wskazać performatywny charakter wytworzonego wówczas „pola” interakcji, lub nakreślić kulturowe jej „ramy”, czy też pokusić się o napisanie ogólnego wzoru relacji poradniczej jako „udzielanie pomocy przez poradnictwo/korzystanie z pomocy doradcy”, i o ile można wyróżnić etapy realizacji tej pomocy, o tyle ani wniesionych do sytuacji poradniczej wartości, czy stopnia zaangażowania własnych zasobów przez jej uczestników, ani niuansów dotyczących konkretnego sposobu postępowania realizatorów tego ogólnego wzoru, i ich przeżyć, czy też efektów zjawiska „korzystanie/udzielanie pomocy przez poradnictwo” nie można skodyfikować i całkowicie zaplanować, i to zarówno w skali jednostkowej, jak i społecznej, nie mówiąc już o globalnej. Stąd na ogół tego rodzaju relacje uznawane są za unikatowe i poddawane badaniom fenomenologicznym.

Nieco inaczej rozumie się poradnictwo, mając na myśli **działalność instytucji**, posiadającej w nazwie słowo „poradnia”. Wówczas cała działalność instytucjonalna, a nie tylko działania poszczególnych doradców, określana jest jako poradnictwo,

a wszelkie rozwiązania techniczne i biurokratyczne – które w różnorodny sposób organizują społeczną i psychologiczną sferę tego, co dzieje się w poradni (a głównie jest to radzenie, doradzanie, udzielanie porad i konsultacji, prowadzenie indywidualnej lub grupowej „łagodnej terapii”) – także są tym pojęciem objęte. Poradnia może być instytucją powołaną przez państwo, stowarzyszenia społeczne, organizacje polityczne itp. Demokratyzacja stosunków społecznych zdaje się sprzyjać, wzrastowi liczby poradni państwowych i pozapaństwowych. Ich działalność – poradnictwo – staje się **przedmiotem polityki społecznej**, i postrzegane jest głównie jako zjawisko polityczne i ekonomiczne, charakterystyczne dla danego kraju, w którym otwiera się poradnie, kształci specjalistów-doradców, określa zadania poszczególnych placówek poradniczych i egzekwuje ich wykonywanie. Dyskutuje się o aspektach ideowych i ideologicznych poradnictwa, założeniach teoretycznych, efektach przewidywanych i wynikach ubocznych, o jego organizacji w świecie realnym. Liczba otwartych poradni, ich różnorodność, dostępność i poziom zaopatrzenia w niezbędne „środki” zdaje się świadczyć o trosce państwa o swoich obywateli, o poważnym traktowaniu ich potrzeb. Mając na myśli taki obraz poradnictwa, mówi się o poradnictwie polskim, francuskim, niemieckim, holenderskim itp.; o ideologii poradnictwa europejskiego, kanadyjskiego lub północnoamerykańskiego; o systemach poradnictwa zawodowego, rodzinnego, medycznego, prawnego itp. (por. Bilon, Kargul, 2012).

Jednakże wspomniany poradniczy *boom* zachęca do jeszcze innego spojrzenia na poradnictwo i potraktowania go nie tylko jako procesu społecznego składającego się z działań poszczególnych doradców i radzących się, ale jako **procesu życia społecznego**. Życie społeczne zbudowane z wzajemnych międzyludzkich relacji jest tą przestrzenią, w której jedne działania podtrzymują je i przekazują wypracowane dobra następnym pokoleniom, a inne je niszczą lub degradują. Już wstępne obserwacje i powierzchowne analizy dość jednoznacznie wskazują, iż poradnictwo, jest procesem życia społecznego o charakterze wspomagającym, z założenia przyjaznym, jest „bytem etycznie uwikłanym”, a więc zorientowanym na skuteczność w aspekcie etycznym⁶. Jako społeczna praktyka dawno przestało być udziałem tylko specjalistów: kwalifikowanych doradców lub badaczy poradnictwa – poradowniców. Nie jest także uprawiane wyłącznie w swojej niejako rytualnej, konwencjonalnej formie, a podejmowane bywa przez osoby pełniące różne role społeczne, uprawiane jest przez wykonawców różnych profesji, którzy wplatają poradnictwo w swoje „pozaparadnicze” czynności zawodowe.

Poradnictwo, wychodząc poza określone struktury, nie tylko przyjęło kształt sieci, lecz stało się przepływem wiedzy i idei, strumieniem ludzkich problemów, dyskursów naukowych, praktyk pomocowych, różnych wspomagających działań oraz obiektów materialnych i urzędzeń technicznych, które przesyłają, selekcionują

---

⁶ Nie oznacza to jednak, że poradnictwo jest bytem społecznym wyłącznie o wysokim morale, że wszystkie działania doradców są zorientowane na czynienie powszechnego dobra.

i przechowują poradnicze teksty (por. Castells, 2008). Jest – posługując się zdaniem francuskiego myśliciela – tak *rzeczywiste jak natura, narracyjne jak dyskurs, kolektywne jak społeczeństwo i egzystencjalne jak bycie* (Latour, 2011, s. 129). Można powiedzieć, że poradnictwo stało się dyskursem życia codziennego i podlega tym wszystkim zmianom, które dotyczą codzienności. Mając więc na myśli poradnictwo jako proces codziennego życia społecznego, mówimy o widocznym odciskaniu się w nim filozofii indywidualizmu, globalizmu, o jego usieciowieniu czy refleksyjnej modernizacji. Widzimy je jako międzynarodową sieć powiązanych działań doradczych, obecnych w Internecie, w innych mediach lub uprawianych w świecie realnym (por. Bilon, 2010, s. 58 i n.).

Jak próbowałam pokazać, prowadzone badania prowadzą do wniosku, że poradnictwo można definiować, przyjmując postawę interdyscyplinarną, a także interparadygmatyczną, jednak ostateczne rozstrzygnięcie, co w realnym życiu jest albo nie jest poradnictwem, jest bardzo trudne. Większość badaczy uważa, że musimy pozostawiać ostateczne zdanie w tej kwestii bądź jego „interesariuszom”, czyli: uczestnikom wspomnianych relacji, wykonawcom określonych działań i ich adresatom, pracownikom poradni; bądź domagać się rozstrzygnięcia tego od badaczy poradnictwa – zwłaszcza poradoznawców. Na obecnym etapie nie zostało to rozwiązane definitywnie, pozostaje więc pogodzenie się z różnorodnością poglądów na temat zakresu zjawisk objętych terminem poradnictwo, choć w pewnych kwestiach zdaje się niezbędny konsensus.

Przytoczone wyżej uwagi zdają się też w wystarczającym stopniu przemawiać za potrzebą bardziej pogłębionego naukowego oglądu poradnictwa jako zjawiska zbliżonego lub od innych zjawisk i procesów społecznych „kształtujących” ludzi odrębnego, czyli w czymś podobnego do, a w czymś różniącego się od socjalizacji i wychowania, od nauczania i uczenia się, od terapii i mediacji, od autoedukacji i resocjalizacji, od mentoringu i coachingu, czy od oddziaływań reklamy, propagandy itp. Dorobek naukowy dotychczasowego jego oglądu – podejmowanego przez różnych badaczy i różnie zaangażowanych uczestników „mikroświata poradnictwa”, oglądu, dokonywanego z różnych punktów widzenia – stara się ogarnąć poradoznawstwo.

Poradoznawstwo

Termin „poradoznawstwo” jest polską nazwą nauki o poradnictwie, jest nazwą subdyscypliny społecznej wyodrębnionej ze względu na przedmiot badań, jakim jest poradnictwo, jest interdyscyplinarną teorią poradnictwa, uogólnioną refleksją nad poradnictwem. Ponieważ zwykle nazwa nie tylko określa rzecz (byt), ale także coś znaczy, gdyż tworzenie pojęcia polega na ujmowaniu niektórych cech oraz relacji; gdy chodzi o poradoznawstwo, nazwa ta oznacza znawstwo specyficznej społecznej praktyki – poradnictwa. Termin ten został przeze mnie zaproponowany i wprowadzony do nauk humanistycznych dla odróżnienia różnorodnych, praktycznie

podejmowanych działań i czynności pomagania przez poradnictwo od refleksji nad nimi. Przedmiotem badań poradczawstwa są więc zarówno realne osobiste (psychologiczne) i społeczne fakty, zdarzenia i procesy często ściśle ze sobą powiązane, polegające na wspomaganiu jednych ludzi przez drugich, przez udział w konstruowaniu relacji poradniczej, stwarzaniu warunków dla jej zaistnienia i rozwoju; jak i dokonane przez różnych badaczy naukowe jej opisy typologiczne, interpretacje lub wyjaśnienia jej sensu, czy też osobistego i/lub społecznego znaczenia, umożliwiające wyciąganie wniosków, ustalanie prawidłowości, dokonywanie generalizacji.

Ogólnie uważa się, że poradnictwo ma charakter przyjazny dla radzącego się i jest uprawiane w celu udzielenia mu pomocy. Jednakże uchwycenie jego pełnego obrazu nie jest łatwe, jak bowiem pisałam wyżej, jest ono procesem/faktem/zdarzeniem bardzo złożonym, posiadającym zróżnicowaną – często w sposób subiektywny odbieraną – specyfikę, dramaturgię i dynamikę⁷. W praktyce, w rozumieniu najwęższym, składają się na nie świadomie podejmowane różnorodne działania, procesy społeczne i osobiste przeżycia obu uczestników relacji (jednostki lub grupy), nastawione głównie na pomoc w rozwiązaniu problemu przeżywanego przez radzącego/radzących się. Są tu, podejmowane przez potencjalnego radzącego się, próby zdefiniowania swego problemu; wysiłki skierowane na samodzielne poradzenie sobie z problemem; zabiegi zmierzające do znalezienia odpowiedniego doradcy; procesy wchodzenia w relację i konstruowania relacji doradca-radzący się; są także działania doradcy ogólnie nazywane „opracowywanie i przekazywanie porad”; oraz przeżycia związane z przyjmowaniem porad, rad, informacji, instrukcji przez radzącego się; wreszcie zdarzenia, jakimi może być uczestniczenie w innych jeszcze zarówno codziennych relacjach, jak i w mediacjach, konsultacjach lub/i negocjacjach radzących się i doradców lub doradzających itp.

Poradczawstwo-teoria ma umożliwić porządkowanie rozważań nad poradnictwem-praktyką realizowaną we wspomnianych społecznych zachowaniach i działaniach, a więc poradnictwem jako relacją międzyosobową, jako celowym działaniem społecznym, ale także zarówno działalnością zorganizowaną, instytucjonalną, lokalną bądź globalną, jak i zdarzeniem incydentalnym, pojawiającym się w sytuacjach niezaplanowanych. Ma być ich naukowym opisem, przedstawiać sposoby ich rozumienia, dać możliwość stawiania pytań pod ich adresem.

W ogólnej rzeczywistości społecznej „obecność” poradczawstwa może wyrażać się poprzez:

- 1) działalność instytucji zajmujących się badaniami poradnictwa, które są źródłem i podstawą legitymizowania poradczawstwa;
- 2) wydawanie książek i czasopism poświęconych zagadnieniom poradczawczym;

---

⁷ L. Brammer (1984) wyróżnia osiem etapów-procesów spotkania poradniczego; wstęp, klaryfikację, strukturowanie, relację, eksplorację, konsolidację, planowanie, zakończenie.

- 3) wiedzę potoczną i naukową o poradnictwie gromadzoną w opracowaniach specjalistycznych i/lub tkwiącą w świadomości społecznej;
- 4) przede wszystkim jednak poprzez rozwój teorii, przyjęcie perspektywy badawczej, „soczewek kulturowych”, sposobu widzenia rzeczywistości społecznej, który daje możliwość tworzenia wiedzy naukowej o charakterze opisywającym, interpretatywnym, emancypacyjnym, krytycznym i zakreśla ramy poszukiwania sensu „poradniczych mikroświatów” (Kargulowa, 2004).

Jak bowiem przekonuje brytyjski metodolog David Silverman (2009), w konstruowaniu – stanowiącej teorię – wiedzy, chodzi nie tyle o samo zjawisko, którego ona dotyczy, ile o określenie stosunku tej właśnie teorii do owej rzeczywistości, zjawiska czy praktyki, o przydatność tej teorii dla poznania lub/i zrozumienia tychże „obiektów”, niejednokrotnie nie tylko przez racjonalną „prostą” ich analizę w dostępnej rzeczywistości, ale także czasem przez dekonstrukcję „obiektu badania”. Zgodnie z jego poglądami – jak już pisałam gdzie indziej (Kargulowa, 2012a) – można przyjąć, że poradoznawstwo, jako dojrzała nauka/teoria poradnictwa, zamierza być (1) zbiorem założeń, (2) systemem podsumowującym i porządkującym opisy faktów, procesów i zdarzeń i/lub (3) wynikiem zabiegów zmierzających ku generalizacjom i przewidywaniom. Gdyż właśnie dzięki osiągnięciu pewnej dojrzałości, a zarazem pozostawaniem w stanie permanentnego rozwoju, ciągłej zmiany i otwartości na nowe odkrycia, *wywołując domysły na temat tego, co w danej chwili pozostaje nieznanne, teorie są siłą napędową badania* (Silverman, 2009, s. 137).

Na obecnym etapie rozwoju w poradoznawstwie można odnotować wszystkie trzy wyżej wymienione tendencje dopracowywania się teorii. Dla badaczy poradnictwa poradoznawstwo bowiem powoli staje się wiedzą wspólną, skomponowaną z dotychczasowych odkryć, zbudowaną na założeniach metodologicznych – od czasów Thomasa Kuhna (1968) można powiedzieć na paradygmatach – ale i stanowiącą podstawę dokonywania ponownych odkryć oraz nowych rozwiązań praktycznych. Anna Bilon poddała szczegółowej analizie literaturę, w której podjęto próby wypracowywania tej teorii i wyniki uogólniania wiedzy o poradnictwie. Jak m.in. zauważyła McLeod, *podobnie jak polscy badacze stwierdza, że na obecnym etapie rozwoju psychologii i teorii poradnictwa, dokonując analizy praktyki poradnictwa powinno się mówić raczej o podejściach, niż o teoriach poradnictwa* (Bilon, 2010, s. 65). Ten brytyjski badacz podtrzymuje pogląd, że *dzisiaj jest zdecydowanie więcej sposobów „uprawiania” poradnictwa („doing counselling”) niż stosowanych zbiorów idei*. Rezygnacja z tego, by mówić o teorii poradnictwa, zdaje się tym bardziej słuszna, że *podejście (koncepcja) obejmuje swym znaczeniem twierdzenia filozoficzne, style, tradycje, wiedzę milczącą („tacit knowing”) i wiedzę metodyczną* (McLeod, 2003; za: Bilon, tamże), a nie tylko wypreparowane idee, zdefiniowane pojęcia, prawidłowości lub prawa, układające się w klarowną strukturę. A tego na ogół oczekuje się od teorii, zwłaszcza teorii zaliczanej do nauk ścisłych. Dlatego, być może, w odniesieniu do poradoznawstwa, jako młodej i dalece „niedoskonałej” teorii, trudniej też

stosować porównanie jej do okularów, a łatwiej do migotliwego kalejdoskopu, przez który patrzymy na otaczający nas świat, poszukując w nim – jak określa to Earl Babbie (2008, s. 33) – *związków między zmiennymi a wartościami*, tu odnoszącymi się do poradnictwa jako praktyki, oraz jej wielorakich kontekstów i implikacji.

Specyficzność wiedzy poradoznawczej

W swojej ogólnej treści wiedza poradoznawcza ma charakter interdyscyplinarny, łączący odkrycia badaczy poradnictwa z różnych społecznych obszarów: przeżyć osobistych, życia rodzinnego, pracy zawodowej, wychowania potomstwa, uczenia się i nauczania, pielęgnacji zdrowia i urody, kultury współżycia, organizacji i zarządzania, produkcji, uprawiania polityki itp. Wiedza ta tworzona może być – co potwierdza literatura – przez badaczy wywodzących się z różnych dziedzin, wykorzystujących dorobek zarówno nauk humanistycznych i społecznych, jak i medycznych, ekonomicznych lub technicznych. Przede wszystkim jest jednak wynikiem badań i generalizacji dokonywanych przez samych poradoznawców (Kargulowa, 2004). Znajduje w niej odbicie pogląd Edmunda Mokrzyckiego, w myśl którego *refleksja na temat człowieka, społeczeństwa, kultury itp., nigdy nie jest refleksją pozabawioną empirycznych podstaw, jako że zawsze ma oparcie w bogatym materiale własnych doświadczeń psychicznych i społecznych* (Mokrzycki, 2007, s. 158). A jak wiadomo, poradoznawcy są zarówno uczestnikami życia społecznego, politycznego i kulturalnego, jak też bardzo często praktykującymi doradcami.

Badania poradoznawcze mają charakter interparadygmataczny, prowadzone są przy uwzględnianiu założeń metodologicznych, charakterystycznych dla analiz zarówno ilościowych, jak i jakościowych, stosowanych w innych, dojrzałych naukach humanistycznych. A więc albo takich analiz badawczych – jak rozróżnia je Klaus Tilimann – które posiadają uporządkowaną i rygorystycznie przestrzeganą procedurę, którą stosując, odkrywa się niejednokrotnie wcześniej nieznanne cechy uczestników procesów poradniczych i istniejące między nimi zależności. Wówczas *procesy zmian warunków rzeczywistości zewnętrznej (otoczenia) i psychicznych stanów rzeczywistości wewnętrznej (osobowości) muszą być tak uchwycone, aby możliwa była analiza wzajemnej gry pomiędzy tymi obiema wielkościami*. Albo analiz takich, które prowadzone są w formie wyczerpujących rozmów, będących następnie przedmiotem systematycznej interpretacji. (...) *Taka praca interpretacyjna, która z reguły podejmowana jest w zespole badawczym w formie dyskusji, koncentruje się na „odtworzeniu i rekonstrukcji subiektywnych interpretacji badanych osób w celu odgadnięcia związków pomiędzy ich działaniami a kontekstem społecznym”* (Tilimann, 1996, s. 29 i 30-31).

Śledząc współczesną światową literaturę dotyczącą poradnictwa, można dojść do wniosku, że to właśnie dzięki takim wielodyscyplinarnym i wieloparadygmatacznym badaniom powstawało poradoznawstwo (por. Bilon, 2010). Obecnie – jak

pisałam na początku – coraz częściej do głosu dochodzą w nim badania w działaniu, prowadzone często przy udziale osób niejako tkwiących w poradnictwie, czyli tzw. interesariuszy – doradców, radzących się, właścicieli poradni, organizatorów życia społecznego.

Nie mniej ważną podstawą tworzenia uogólnionej wiedzy poradniczej, oprócz wyników badań empirycznych, są ustalenia i odkrycia dokonane przez starsze dyscypliny zaliczane do nauk humanistycznych, takie jak: filozofia, antropologia, socjologia, psychologia, pedagogika, ale i nowsze, należące do dyscyplin komunikologicznych: jak teoria komunikacji społecznej czy medioznawstwo, a także kulturoznawstwo, polityka społeczna i inne⁸. To wypracowane w nich prawa i prawidłowości opisują i wyjaśniają ludzkie zachowania, emocje, intencje. Korzystając z nich, poradzoznawcy mogą w jakimś stopniu opisać, wyjaśnić i zinterpretować poszczególne etapy poradnictwa, takie jak: zachowania i przeżycia psychiczne radzących się w sytuacji poszukiwania pomocy, czy przygotowywanie się doradcy do swojej roli; zachowania i przeżycia ich obu w procesie konstruowania relacji poradniczej; oraz takie, jakie są ich udziałem po zakończeniu procesu wspomaganie radzącego się przez doradcę, a więc zachowania i przeżycia odroczone w czasie, a będące reperkusją udziału w sytuacji poradniczej. Mogą odkrywać konteksty poradniczej praktyki oraz „ukryte” jej wymiary, a także zachodzące w niej i w uprawiających ją zmiany.

Zakresy wiedzy, czerpanej przez poradzoznawców z dorobku wyżej wspomnianych nauk, przeważnie są określane w sposób nieostry, jednakże można wskazać dwie orientacje w porządkowaniu poradniczej wiedzy w Polsce. Jest to orientacja przedmiotowa – odnosząca się do wiedzy opisowej faktów obiektywnych, postrzeganych przez pryzmat „obecności” w nich poradnictwa lub ich znaczenia dla „istnienia” poradnictwa; i orientacja problemowa – skierowana na poszukiwanie odpowiedzi na pytania o ogólne prawidłowości rządzące rzeczywistością poradniczą, o wartości, o sens osobisty i społeczny poradnictwa, o jego znaczenie dla osób w nim uczestniczących i szerszych zbiorowości.

Wiedza o profilu przedmiotowym sprowadza się do rejestracji i opisów typologicznych rozmaitych rodzajów poradnictwa, wyróżnionych ze względu na specyfikę rozwiązywanych problemów, jak np. rodzinne, zawodowe, bytowe itp.; lub organizację pracy doradcy np. indywidualna, grupowa, masowa; bądź używane w poradnictwie metody pracy i środki np. bezpośrednie, zapośredniczone przez telefon, telewizję, Internet, książkę itp. Wiedza o profilu problemowym ma charakter heurystyczny i staje się zbiorem problemowych pytań i odpowiedzi wygenerowanych w toku studiów nad przeżywanymi uczuciami, emocjami, refleksją, intencjami

⁸ Anna Bilon, poszukując różnicy między poradzoznawstwem, a wcześniej opracowywanymi teoriami poradnictwa, dostrzega tę różnicę przede wszystkim w przywiązaniu się do „macierzystej specjalizacji” psychologów lub psychiatrów autorów tych teorii bądź koncepcji, i uwzględnianiu przez nich przede wszystkim odkryć ich nauk, a interdyscyplinarnym podejściem badawczym poradzoznawców zarówno do poradnictwa, jak i związanych z nim zjawisk (Bilon, 2010).

oraz społecznymi zachowaniami i działaniami implikowanymi obecnością jednostki w „mikroświecie poradnictwa”, czyli jest uogólnioną wiedzą wyabstrahowaną z analiz biografii doradców i radzących się (Minta, 2012; Wojtasik, 2003; Słowik, 2013), studiów etnograficznych placówek, w których występują sytuacje poradnicze (Drabik-Podgórna, 2005; Kargulowa, 1979; Siarkiewicz, 2010; Skałbania, 2012), studiów rutynowych i twórczych sposobów uprawiania poradnictwa (Czerkawska, 2013, Drabik-Podgórna [red.], 2007; Siarkiewicz, 2010a; Słowik, 2013; Walulik, 2009), zarówno w organizacjach (Kłodkowska, 2010; Szumigraj, 2011; Mielczarek, 2009; Wołk, 2009), jak i w warunkach życia codziennego (Straś-Romanowska, 2009; Siarkiewicz, 2010; Zierkiewicz, 2004), sposobów korzystania z usług doradczych (Minta, 2012; Słowik, 2013; Siarkiewicz, Trębińska-Szumigraj, Zielińska-Pękał, 2012; i in.) itp. Źródłem tej wiedzy mogą być także odkrycia badaczy innych obszarów życia społecznego w różny sposób powiązanych z poradnictwem, takich jak: edukacja (Czerepaniak-Walczak, 2006; Gołębiak, 2009; Piorunek, 2004; Potulicka, 1996), psychoterapia (Czerkawska, 2013; Kulczycki, 1998), pomoc społeczna (Czerniawska, 1977; Kozdrowicz, 1993; Ładyżyński, 2009; Marynowicz-Hetka, 2006), rehabilitacja (Oleniacz, 2012), zdrowie publiczne (Dec, 2012; Izdebski, 2012), świat mediów (Zielińska-Pękał (red.), 2009), a nawet ekonomia i produkcja (Bańka, 2007; Nowacki, 2001; Rachalska, 1987; i in.⁹). Poradotnawstwo-nauka, dążąc by stać się – jak chciał Silverman – *systemem podsumowującym i porządkującym opisy faktów, procesów i zdarzeń*, stara się przeciwstawić ciasne horyzonty precyzji nauki laboratoryjnej *ciasnym horyzontom świadomości społecznej wyrastającej z życia codziennego oraz mass mediów*, i „*vice versa*” (Beck, Giddens, Lash, 2009, s. 51).

Badacze poradnictwa poszukują – w najogólniejszym zamyśle – odpowiedzi na pytanie *co to jest poradnictwo*. Jednakże ten z góry założony cel nie przesądza o kształcie jego „produktu”, czyli o wyniku poszukiwań – o poradotnawstwie. Przewodząc badania, dążą, by nauka o poradnictwie zarówno w jakiejś mierze spełniała wymagania stawiane – zdaniem Anthony Giddensa – uogólnionej wiedzy eksperckiej, wiedzy eksplikacyjnej, ukazującej zależności, czasem formułującej prawa przy czynowo-skutkowe, głównie jednak odsłaniającej sens i znaczenie poradnictwa, jak i wychodziła obronną ręką z poddawania się stałej weryfikacji „refleksyjnej codzienności”. Stąd można za wspomnianym autorem powiedzieć, że – w warstwie eksperckiej – wiedza poradotnawcza, *ma w fundamentalnym sensie charakter nielokalny i jest pozbawiona centrum; (...) nie wiąże się z prawdą formułiczną, ale z osadzoną w metodologicznym sceptycyzmie wiarą w możliwość ulepszania wiedzy; aktualizacja wiedzy eksperckiej nierozzerwalnie wiąże się z procesem specjalizacji*; a w swych zasobach i treściach wskazuje, że *zaufania do systemów abstrakcyjnych lub ekspertów nie da się łatwo wytworzyć za pomocą ezoterycznej wiedzy*. Zatem wiedza ta, aby była naukowa, musi być dobrze uzasadniona. Natomiast w realnym życiu *wiedza ekspercka oddziałuje z wzajemnością na rosnącą refleksyjność instytucji, czyli ciągły*

⁹ Wymieniłam tylko polskich badaczy poradnictwa.

proces utraty i nabywania, przez zatrudnione w niej osoby, odmiennych umiejętności i wiedzy (2009, s. 115). Za Jackiem Piekarskim można dodać, że jest nie tylko wynikiem namysłu nad praktyką, *uczestniczy bowiem w konstruowaniu społecznego obrazu relacji u wszystkich jej uczestników* (Piekarski, 2007, s. 235).

Ku antropologii poradnictwa

Gdy mówimy o poradownictwie jako dyscyplinie humanistycznej (psychologiczno-pedagogiczno-socjologicznej), która poddaje się codziennej weryfikacji i jest zbudowana nie na ezoterycznej, ale uznanej naukowo wiedzy, to zdaje się ono bliższe antropologii poradnictwa. Jest bowiem nauką dotyczącą ludzi i przynależącą do nauk zajmujących się ich intencjonalnymi czynnościami, a nie wytworami tych czynności, zawiera w sobie założenia co do ludzkiej natury i uznawanych wartości, ma więc umocowanie w antropologii filozoficznej, kulturowej i społecznej.

W tak uprawianym poradownictwie na ogół przestrzegana jest hierarchia pytań badawczych. Na pierwszym miejscu stawiane są ogólne pytania o człowieka, jako przedstawiciela gatunku *homo sapiens*, o jego świat i charakter jego relacji zarówno ze światem, jak i ze sobą samym, o jego sposoby rozwiązywania zadania, jakim jest tworzenie samego siebie i bycie w świecie, o jego doświadczenia biograficzne i możliwe sposoby korzystania z nich, a nie tylko pytania o „człowieka w sytuacji”, w tym wypadku – poradniczej. Dopiero na dalszym miejscu znajdują się bardziej szczegółowe pytania, wiążące się ściśle z poprzednimi, a więc pytania o procesy psychiczne i społeczne, dotyczące uczestników poradnictwa zarówno w czasie ubiegania się o pomoc doradcy, mających miejsce w samej sytuacji poradniczej, czyli w procesie „konstruowania porady”, jak i korzystania z niej.

Poszukiwanie przez badaczy poradnictwa odpowiedzi na pytania ogólne i bardziej szczegółowe jest – jak widać – czerpaniem wiedzy nie tylko z pedagogiki i andragogiki, psychologii ogólnej, psychologii rozwoju, psychologii osobowości czy różnic indywidualnych, ale także z antropologii, filozofii, etyki i estetyki. Ponieważ w poradownictwie stawiane są pytania ogólne o fakty i zdarzenia dotyczące także szerszych procesów życia społecznego, które mają jakiś związek z poradnictwem lub stanowią jego kontekst, zdaje się to dodatkowo potwierdzać jego powiązania z antropologią społeczną, socjologią, ekonomią i polityką. W poradownictwie są również pytania o osiągnięcia w poradnictwie lub dzięki korzystaniu/uprawianiu poradnictwa wartości, co akcentuje kulturowy charakter wspomagania jednych ludzi przez drugich i rolę poradnictwa jako wytworu kultury oraz wskazuje na jego związki z antropologią kulturową. Poradownictwo, jak widać, wprawdzie ujmuje poradnictwo wielodyscyplinarnie, może być w znacznym stopniu utożsamiane z „antropologią poradnictwa”, a nawet można zaryzykować stwierdzenie, że heurystyczna wiedza poradnicza jest głównie wiedzą antropologiczną. Na marginesie trzeba jednak dodać, że w wyniku rozwoju antropologii ontogenetycznej

i najnowszych badań nad budową i funkcjonowaniem centralnego układu nerwowego człowieka, a także dzięki odkryciom w zakresie genetyki i medycyny holistycznej, wiedza ta ciągle, i z tego powodu, ulega zmianie (por. m.in. Meijers, 2012; Szendlak, 2012 i in.).

Obecnie antropologia poradnictwa – budowana na antropologii filozoficznej, kulturowej i społecznej – promuje refleksyjność, jako dominującą cechę człowieka i jego odpowiedzialność za tworzenie siebie. Scott Lash pytając, *czym faktycznie jest „refleksyjność”?*, uważa, że na to pytanie trzeba udzielić dwóch odpowiedzi. Po pierwsze, istnieje strukturalna refleksyjność, w której podmiotowość, uwolniona spod ograniczeń struktury społecznej, zastanawia się nad „regułami” i „zasobami” owej struktury; analizuje społeczne warunki własnego istnienia. Po drugie, istnieje (auto)refleksyjność, w której podmiotowość zastanawia się sama nad sobą. W autorefleksyjności uprzednio heteronomiczna kontrola podmiotów zostaje zastąpiona przez samokontrolę (2009, s. 152). Jak widać, jego zdaniem, refleksyjność jednostki jako przedstawiciela *homo sapiens* odnosi się zarówno do „istoty” samego człowieka, jak i do jego świata zewnętrznego. Jest zarówno refleksją, jak i refleksem¹⁰.

Badacze poradnictwa kariery, członkowie grupy badawczej *Life desing counseling* (Savickas, Nota, Rossier, Dauwalder, Duarte, Guichard, Soresi, van Esbroeck, 2009), traktując tak refleksyjność jednostki zakładają celowy, intencjonalny i racjonalny udział uczestników interakcji poradniczej, wspomagającej radzącego się w określaniu swojej tożsamości oraz w de-/re-/konstruowaniu przez nią projektu bycia w świecie, w zastanych warunkach społeczno-kulturowych.

Charakterystyczna dla tej grupy koncepcja „samokonstruującego się modelu” (*self-construction model*) Jeana Guicharda powstała – jak to określa autor – w oparciu o kombinację trzech podejść: socjologicznego, społeczno-kognitywnego oraz dynamicznego (Guichard, 2009). Zgodnie z nią w procesie tworzenia siebie ludzie w ponowoczesnym świecie korzystają z gotowych tożsamości, jakie oferują im społeczności, w których żyją, a nieustannie poddając się autorefleksji, spośród różnorodnych ofert wybierają takie, które im najbardziej odpowiadają. Uwzględnienie w tej koncepcji czynników społeczno-poznawczych dotyczy ram i form tożsamości, jakie tworzą jednostki. J. Guichard zakłada tworzenie się w ludzkiej pamięci struktur poznawczych, które pozwalają budować obraz zarówno siebie samych, jak i innych ludzi. Te specyficzne struktury poznawcze powstają pod wpływem rozmów i relacji, w jakich jednostka uczestniczy w danej społeczności. Cytowany autor nazywa te struktury ramami tożsamości i uważa, że odnoszą się one do takich społecznych kategorii, jak: płeć kulturowa, religia, preferencje seksualne, zainteresowania zawodowe, wykonywana profesja itp. Poznawcze ramy tożsamości każdego człowieka są zbudowane z zestawów cech, zawierających wartości domyślne (*default values*), którymi są społeczne stereotypy (wartość domyślna „męski” jest

¹⁰ O ile „refleksyjność” oznacza namysł nad czymś, o tyle „refleksyjność” jest „konfrontacją z samym sobą”, jest autorefleksją, jest refleksją nad refleksją (Beck, Giddens, Lash, 2009, s. 17).

przypisana do zestawu cech dotyczących płciowości ram zawodu np.: w tożsamości „inżyniera”). Ramy tożsamości tworzą w umysłach społecznie usytuowanych ludzi uporządkowany system, który pozwala im na określenie i umiejscowienie innych i siebie samych zarówno w stosunku do innych, jak i w odniesieniu do danej społeczności. Samokonstruowanie tożsamości – zdaniem J. Guicharda – polega zatem na internalizacji obrazu samego siebie lub innych ludzi, znajdujących się w polach socjalizacyjnych, na podstawie jednej z wybranych ram tożsamości (por. Duarte, 2009; Guichard, 2001; 2010). Trudności w samokonstruowaniu siebie mogą być przesłanką poszukiwania pomocy, w tym pomocy doradcy.

Radzącego się można tu nazwać *homo consultans*, lub *homo sapiens consultans* na wzór nazw wprowadzonych dla określenia uczestników życia społecznego w innych jego obszarach: pracy – *homo faber*; zabawy – *homo ludens*; cierpienia – *homo patiens* itp. Byłabym jednak ostrożna co do tego, by nazwa *homo consultans* wskazywała cechy „gatunkowe” przynależne każdemu *homo sapiens*, jak ma to miejsce np. w przypadku nazwy *homo sapiens sapiens*, czy – jak stara się nas przekonać Huizinga – *homo ludens*. Odnosi się ona bowiem do człowieka „zsocjalizowanego”, uspołecznionego, człowieka czynu, człowieka intencjonalnie podejmującego (mentalne lub/i fizyczne) działania celowe, napotyającego trudności, których samodzielne pokonanie przekracza jego możliwości, stąd radzącego się innych, a więc nie każdą jednostkę ludzką już w momencie przyjścia na świat. *Homo sapiens* bezczynny nie potrzebuje porady, a radzenie(się) nie jest czynnością samoistną, oderwaną od innych rodzajów aktywności; człowiek radzi się w czymś, radzi się kogoś lub radzi komuś, często, aby zrozumieć/uzasadnić sens działania, choć czasem, aby ułatwić je sobie i skrócić samodzielny proces dochodzenia do rozwiązań. Wówczas można by powiedzieć, że korzystanie z poradnictwa (technologicznego) jest dowodem na lenistwo jednostki. Nie można mówić jednak o radzeniu(się) dla samego radzenia.

Jak dowodzi Mark Savickas, gdy radzący się młody człowiek refleksyjnie podchodzi do swego życia, trajektoria rozwoju jego kariery – a można dodać rozwoju jego refleksyjności – przebiega przez trzy etapy: aktora, odtwarzającego swoją rolę społeczną dzięki doświadczeniu nagromadzonemu w procesie socjalizacji i ściśle powiązaną z jego habitusem; agenta starającego się w sposób indywidualny sprostać oczekiwaniom społecznym i manifestującego swój potencjał życiowy; i autora – świadomego konstruktora własnej kariery zawodowej, która jest także karierą życiową (Savickas, 2011). Być może, nie każdy z tych etapów pozostaje w zasięgu możliwości człowieka, jednak na każdym, który osiąga, może oczekiwać poradniczego wsparcia (Minta, 2012b).

Zdaniem Lasha refleksyjność **może powstać** (podkreślenie moje) *albo przez zapośredniczenie „systemów eksperckich”, albo wbrew naturze takich systemów* (2009, s. 153). Zawsze jednak refleksyjność jest związana z „działaniem”, jest wynikiem podjętego wysiłku intelektualnego człowieka, określanego przez Baumana jako *homo eligens* – „człowiek wybierający” (Bauman, 2012, s. 29), a więc także jest wynikiem wyboru sposobu konstruowania swojej kariery, czy decyzji korzystania z pomocy doradcy.

Nie można jednak w związku z tym powiedzieć, że ludzkość dzieli się na tych, którzy wyłącznie radzą się innych i tych, którzy tylko doradzają, gdyż w różnych okolicznościach role społeczne obu stron relacji poradniczej mogą ulec zamianie i radzący się w jednej sprawie może okazać się ekspertem (doradcą) w innej. *Jednostka zasięgająca rady eksperta mogłaby równie dobrze znajdować się na jego miejscu, gdyby tylko poświęciła czas na zdobycie odpowiedniej wiedzy* – twierdzi Giddens (2009, s. 121). Można zgodzić się z tym stwierdzeniem, jednak warto mieć na uwadze, że gdy mowa jest o ekspercie-doradcy „egzystencjalnym”, wymagania względem niego dotyczą nie tylko zasobu wiedzy.

Wracając jednak do samej nazwy *homo consultans*, trzeba także mocno zaakcentować, że termin ten określa człowieka, którego charakteryzuje zarówno stan pewnego rodzaju niepewności/bezradności, braku (wiedzy, umiejętności lub siły wewnętrznej), jak i jego pozostawanie w relacji z drugim – z doradcą. Tym samym wskazuje zarówno na stosunek radzącego się do siebie, jak i na nawiązaną przez niego relację społeczną.

Podsumowując, z antropologicznego punktu widzenia osoby uczestniczące w poradnictwie postrzega się jako jednostki „normalne”, zaangażowane, aktywne, refleksyjnie kontrolujące same siebie, a więc rozumiejąco odnoszące się do świata i siebie, choć nie radzące sobie w danej chwili z pewnymi problemami. Używając słów Becka (2009, s. 28-29), widzi się je *jako aktywny podmiot, projektanta, manipulatora i reżysera swojej biografii, tożsamości, sieci społecznych, obiektów zaangażowania i przekonań*. Wychodzi się z założenia, że na ogół każdy człowiek własnym wysiłkiem poznawczym (*sibi consulere*) może poznać i przedstawić swoją istotę i swoje powołanie, może podjąć proces samokonstruowania tożsamości, czyniąc z tego zadanie dla siebie samego. Podejmowanie tego zadania zawsze ma miejsce w określonych warunkach psychologicznych i społeczno-kulturowych.

Poradoznawcy uściślają, że największy wysiłek poznawczy, powiązany z odwoływaniem się do wiedzy biograficznej, jest niezbędny w warunkach odczuwanych jako trudne, nowe i/lub niepewne, i sądzą tak nawet wówczas, gdy nie zakładają, że przeżywanie tych warunków równoznaczne jest ze znalezieniem się w sytuacji problemowej (por. Szumigraj, 2009). Uważają jednak, że w sytuacji problemowej, na ogół człowiek swoje zmagania z problemem podejmuje na początku sam, a potem niejednokrotnie wchodząc w relację z Innym, z doradcą, z *consultor*.

W rezultacie można zauważyć, że antropologiczne podejście, bez względu na ocenę skutków poradnictwa, traktuje samo poradnictwo wielorako: jako znaczącą relację międzyosobową, wytwór kulturowy i rodzaj procesu życia społecznego. Badania prowadzone przez antropologów poradnictwa koncentrują się na kwestiach sensu niesienia pomocy przez poradnictwo i sensu korzystania z niej (por. Czerkawska, Drabik-Podgórna, Teusz, Straś-Romanowska, w: *Poradoznawstwo – kontynuacja dyskursu*, 2009.). Doradca i radzący się nawiązując relację mocno osadzoną w rzeczywistości kulturowej, społecznej, politycznej i ekonomicznej oraz refleksyjnie uczestnicząc w niej – analizują bieg dotychczasowego życia radzącego

się, oceniają doświadczone biograficznetranszycje i znaczenie pojawiających się problemów; konstruują projekty zmiany jego „bycia w świecie”, kształt jego przebytej i możliwej do przewidzenia trajektorii życia. Jednocześnie – co z poradniczego punktu widzenia jest najbardziej istotne – nadają sens i znaczenie samej relacji; dowodzą, że w proces poradniczy wpisane jest etyczne jego znaczenie.

Można zatem przyjąć, że antropologiczna analiza poradnictwa zmierza do uzyskania odpowiedzi na następujące pytania:

- ♦ jakie zachowania, przeżycia, doświadczenia wskazują na sposoby radzenia sobie ludzi z problemami, zwłaszcza dotyczącymi ich tożsamości i bycia w świecie;
- ♦ jakie miejsce wśród tych sposobów radzenia sobie zajmuje korzystanie z poradnictwa;
- ♦ jakie fakty, procesy i zdarzenia składają się na poradnictwo;
- ♦ jakie ogólniejsze prawa odnoszą się do owego radzenia sobie, radzenia się i wspomagania.

Wprawdzie dominuje przekonanie, że poradnictwo ma charakter przyjazny dla radzącego się, nie oznacza to jeszcze, iż poradnictwo zawsze musi być oceniane pozytywnie. Wyraźną niechęć do tej formy pomocy spotykamy u S. Lasha, który pisze: *dopiero gdy sprawy przybierają „naprawdę” zły obrót, odwołujemy się do „systemu eksperckiego”, bądź jako zbioru argumentów uzasadniających nasze stanowisko, bądź, co gorsza* (podkreślenie moje), *przybierającego postać żywego profesjonalisty* (2009, s. 214). Swój nieprzyjazny stosunek do poradnictwa autor uzasadnia, wskazując, iż *skłonność do prewencyjnego korzystania z systemów eksperckich, zawczasu wytwarza semantyczny deficyt w bliskich związkach* (tamże, s. 214), gdyż w sposób wystarczający zaspokajają głęboko ludzką potrzebę komunikowania się z innymi. Bliższe związki, które dotychczas przede wszystkim miały miejsce w rodzinie, obecnie, dzięki łatwej dostępności do pomocy ekspertów (doradców, psychoterapeutów), dość łatwo nawiązywane mogą być poza rodziną.

Nie jest to jedyny w literaturze poradniczej przykład krytyki nieprzewidywanych negatywnych efektów poradnictwa (por. Holt, 1981; Kargul, 1985; Mielczarek, 2009; Zierkiewicz, 2004). Te znane krytyczne stwierdzenia poszerzają spojrzenie na *homo sapiens coluntans* i efekty niesienia pomocy przez poradnictwo, a do poradnictwa wnoszą nie tylko aspekt refleksyjny, ale i refleksywny.

Antropologia poradnictwa to nowa dziedzina wiedzy w poradniczym dyskursie. Tutaj byłam w stanie jedynie krótko ją scharakteryzować. Sądzę, że najogólniej i najtrafniej jej istotę ujął prof. J. Guichard pisząc (w przypisie): *poradnictwo można zdefiniować – zgodnie z perspektywą zaproponowaną przez Alicję Kargulową – jako antropologię opartą na obserwacji, że człowiek jest istotą rozmawiającą, zdolną do przyjęcia punktu widzenia innej osoby i postawienia się na jej miejscu. Dzięki temu możliwe jest udzielanie porad innym lub samemu sobie, jak również*

*otrzymywanie porady od innych lub samego siebie*¹¹ (sprawozdanie z konferencji dostępne na stronie www.pedagogika.uni.wroc.pl/unesco). Można zatem oczekiwać, że dalsze badania, analizy i dyskusje nawiązując do tej myśli, przyczynią się do pełniejszego rozwoju antropologii poradnictwa.

Bibliografia

- Alheit P. (2011) *Podjęcia biograficzne do całościowego uczenia się*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, nr 3(55).
- Babbie E. (2008) *Podstawy badań społecznych*, tłum. zespół, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Bańka A., (2007) *Psychologiczne doradztwo karier*, Poznań, Print B.
- Bauman Z. (2012) *O edukacji. Rozmowy z Riccardo Mazzeo*, tłum. P. Poniatowska, Wrocław, Wyd. Nauk. DSW.
- Beck U., Giddens A., Lash S. (2009) *Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*, tłum. J. Konieczny, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Beck U. (2009) *Ponowne odkrycie polityki; Przyczynek do teorii modernizacji refleksywnej*, [w:] U. Beck, A. Giddens, S. Lash *Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*, tłum. J. Konieczny, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Bilon A. (2010) *Poradownictwo wobec ogólnej refleksji nad poradnictwem*, „Edukacja Dorosłych”, nr 1(82).
- Bilon A., Kargul J. (2012) *Spoleczno-kulturowe konteksty definiowania roli doradcy*, „Studia Poradownicze/Journal of Counselling”, s. 85-109.
- Brammer L. M. (1984) *Kontakty służące pomaganiu. Procesy i umiejętności*, tłum. J. Mieścicki, M. Żardecka, Warszawa, PTP, Studium Pomocy Psychologicznej.
- Castells M. (2008) *Spoleczeństwo sieci*, tłum. M. Marody, K. Pawluś, J. Stawiński, S. Szymański. M. Marody, red., Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Červinková H., Gołębnik B. D. (2010), (red.) *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*, Wrocław, Wyd. Nauk. DSW.
- Červinková H., Gołębnik B. D. (2013), (red.) *Edukacyjne badania w działaniu*, Warszawa, Wyd. Nauk. Scholar.
- Czerepaniak-Walczak M. (2006) *Pedagogika emancypacyjna. Rozwój świadomości krytycznej człowieka*, Gdańsk. GWP.
- Czerkawska A. (2013) *Poradnictwo egzystencjalne. Założenia – inspiracje – rozwiązania praktyczne*, Wrocław, Wyd. Nauk. DSW.
- Czerniawska O. (1977) *Poradnictwo jako wzmacnianie środowiska wychowawczego*, Warszawa, Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Dec J. (2012) *Poradnictwo dla osób z grup marginalizowanych*, „Studia Poradownicze/Journal of Counselling 2012”.
- Drabik-Podgórna V. (2005) *Innowacja Edukacyjna. Aplikacja rozwiązań francuskich w polskim poradnictwie zawodowym*, Kraków, Impuls..

¹¹ Tłumaczenie Violetta Drabik-Podgórna.

- Drabik-Podgórna V. (2007) *Poradnictwo w perspektywie dialogicznej – od poradnictwa dialogowego do dialogiki poradnictwa*, [w:] *Poradnictwo między etyką a techniką*, V. Drabik-Podgórna (red.), Kraków, Impuls.
- Duarte M. E. (2009) *The psychology of life construction*, "Journal of Vocational Behavior", Vol. 75/3, s. 259-266.
- Giddens A. (2003) *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, tłum. S. Amsterdamski, Poznań, Zysk i S-ka.
- Giddens A. (2009) *Życie w społeczeństwie posttradycyjnym*, [w:] U. Beck, A. Giddens, S. Lash *Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*, tłum. J. Konieczny, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Gladding S. T. (1994) *Poradnictwo zawodowe – zajęcie wszechstronne*, Warszawa, Urząd Pracy.
- Gołębniak D.B. (2009) *Aplikacje konstruktywizmu do poradoznawstwa. Inspiracje pedeutologiczne*, [w:] *Poradoznawstwo – kontynuacja dyskursu*, A. Kargulowa (red.), Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Grobler A. (2006) *Metodologia nauk*, Kraków, Wyd. Aureus – Wyd. Znak.
- Guichard J. (2001) *Procesualne ramy i formy tożsamości a praktyka poradnicza*, [w:] *Podejmowanie decyzji zawodowych przez młodzież i osoby dorosłe w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej*, B. Wojtasik (red.), Wrocław-Radom, ITeE-PIB.
- Guichard J. (2009) *Self-constructing*, "Journal of Vocational Behavior", Vol. 75/3 s. 251-258.
- Guichard, J. (2010) *The role of the theories of career construction and self-constructing in life designing*, niepublikowany referat wygłoszony w Paryżu 17.03.2010 r., w ramach sympozjum "Life design: A paradigm for career construction in the 21st century", Colloque INETOP-CNAM Paris.
- Holt J. (1981) *O „pomocy” i specjalistach od pomagania*, [w:] *Psychologia w działaniu*, K. Janowski (red.) Warszawa, Czytelnik.
- Izdebski Z. (2012) *Seksualność Polaków na początku XXI wieku. Studium badawcze*, Kraków, Wyd. UJ.
- Kargul J. (1985) *Kilka uwag o niebezpieczeństwach poradnictwa*, [w:] *Teoretyczne i metodologiczne problemy poradoznawstwa*, A. Kargulowa, M. Jędrzejczak (red.), Wrocław, Wyd. UW.
- Kargulowa A. (1979) *Praca poradni wychowawczo-zawodowej. Model empiryczny i różnicowanie się funkcji*, Warszawa, IW CRZZ.
- Kargulowa A. (1996) *Przeciw bezradności. Nurty – Opcje – Kontrowersje w poradnictwie i poradoznawstwie*, Wrocław, Wyd. UW.
- Kargulowa A. (2004) *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmiany poradoznawczego dyskursu*, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Kargulowa A. (red.), (2009) *Poradoznawstwo – kontynuacja dyskursu*, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Kargulowa A. (2012) *Poradnictwo ery komunikacji satelitarnej*, „Studia Poradoznawcze/Journal of Counsellogy”.
- Kargulowa A. (2012a) *Poradnictwo w perspektywie biograficznego uczenia się dorosłych*, „Rocznik Lubuski”, t. 38, część 2.

- Kłodkowska J. (2010) *Proces zmian społecznych w Ochotniczych Hufcach Pracy w zakresie poradnictwa zawodowego*, [w:] *Dyskursy młodych andragogów 11*, M. Olejarz (red.), Zielona Góra, Oficyna Wydaw. UZ.
- Konecki K. (2000) *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Kozdrowicz E. (1993) *Poradnictwo w teorii i praktyce*, [w:] *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), Warszawa, WP.
- Kuhn T. S. (1968) *Struktura rewolucji naukowych*, tłum. H. Ostromęcka, Warszawa, PWN.
- Lash S. (2009) *Refleksyjność i jej sobowtóry: struktura, estetyka, wspólnota*, [w:] U. Beck, A. Giddens, S. Lash *Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności*, tłum. J. Konieczny, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Latour B. (2011) *Nigdy nie byliśmy nowoczesni. Studium z antropologii symetrycznej*, tłum. M. Gdula, Warszawa, Oficyna Naukowa.
- Ładyżyński A. (2009) *Spoleczne i kulturowe uwarunkowania adopcji w Polsce*, Kraków, Impuls.
- Meijers F. (2012) *To Choose or Be Chosen?*, oprac. E. Siarkiewicz, tłum. Z. Siarkiewicz „Studia Poradotnawcze/Journal of Counselling”.
- Malewski M. (2012) *Metodologia badań społecznych – ortodoksja i refleksyjność*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, nr 4 (60).
- Marynowicz-Hetka E. (red.) (2006) *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, Warszawa Wyd. Nauk. PWN.
- Mielczarek M. (2009) *Władza doradcy w relacjach z radzącym się*, [w:] *Poradotnawstwo – kontynuacja dyskursu*, A. Kargulowa (red), Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Minta J. (2012a) *Przesilenia życiowe w konstruowaniu kariery. Przesłania dla poradnictwa*, Praca doktorska napisana pod kier. naukowym B. Wojtasik, DSW, Wrocław (w druku).
- Minta J. (2012b) *Od aktora do autora. Wspieranie młodzieży w konstruowaniu własnej kariery zawodowej*, Warszawa Krajowy Ośrodek Wspierania Edukacji Zawodowej i Ustawicznej.
- Mokrzycki E. (2007) *Do nauki przychodzi się nie tylko z pytaniami*, Warszawa, Wyd. IFiS PAN.
- Nowacki T. W. (2001) *Zawodotnawcy wobec nowych wyzwań. Refleksje nad progiem modernizacyjnym*, [w:] *Podjmowanie decyzji zawodowych przez młodzież i osoby dorosłe w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej*, Wrocław-Radom, Instytut Technologii Ekspoatacji.
- Olenicz M. (2012) *Problematyka koncepcji życia w poradnictwie rehabilitacyjnym*, [w:] *Dyskursy młodych andragogów 13*, M. Olejarz (red.), Zielona Góra, Oficyna wyd. UZ.
- Piekarski J. (2007) *U podstaw pedagogiki społecznej. Zagadnienia teoretyczno-metodologiczne*, Łódź, Wyd. UŁ.
- Piorunek M. (2004) *Projektowanie przyszłości edukacyjno-zawodowej w okresie adolescencji*, Poznań, Wyd. Nauk. UAM.
- Potulicka E. (1996) *Nowa prawica a edukacja*, Poznań-Toruń, Edytor.
- Rachalska W. (1987) *Problemy orientacji zawodowej*, Warszawa, WSiP.

- Rifkin J. (2003) *Wiek dostępu. Nowa kultura hiperkapitalizmu, w której płaci się za każdą chwilę życia*, tłum. E. Kania, Wrocław, Wyd. Dolnośląskie.
- Savickas M. L., Nota L., Rossier J., Dauwalder J-P., Duarte M. E., Guichard J., Soresi S., Van Esbroeck R., *Life designing: A paradigm for career construction in the 21st century*, "Journal of Vocational Behavior", 2009, Vol. 75/3, s. 239-250.
- Savickas M.L. (2011) *Constructing careers: Actor, Agent, Author*, "Journal of Employment counselling", No. 48, Issue 4, December s. 179-181.
- Siarkiewicz E. (2010) *Przesłonięte obszary poradnictwa. Realia – iluzje – ambiwalencje*, Zielona Góra, Oficyna Wyd. UZ.
- Siarkiewicz E. (2010a) *Poradnictwo performatywne i inne formy pomocy w zdarzeniach krytycznych i doświadczeniach granicznych*, [w:] *Dyskursy młodych andragogów 11*, M. Olejarsz (red.), Zielona Góra, Oficyna Wyd. UZ.
- Siarkiewicz E., Trębińska-Szumigraj E., Zielińska-Pękał D. (2012) *Edukacyjne prowokacje. Wykorzystanie etnografii performatywnej w procesie kształcenia doradców*, Kraków, Impuls.
- Silverman D. (2009) *Prowadzenie badań jakościowych*, tłum. J. Ostrowska, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Skałbiana B. (2012) *Instytucjonalne poradnictwo pedagogiczne okresu przemian. Kontynuacja i zmiany*, Radom, Zakład Poligraficzny Politechniki Radomskiej.
- Słowik A. (2013) *Trzy fale powojennej emigracji. O doświadczeniach biograficznych polskich emigrantów z Newcastle upon Tyne*, Kraków, Impuls.
- Straś-Romanowska M. (2009) *Doświadczenia graniczne w rozwoju człowieka: wyzwania dla poradnictwa*, [w:] *Poradnictwo – kontynuacja dyskursu*, A. Kargulowa (red.), Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Szendlak K. (2012) *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Szumigraj M. (2009) *O problemie w poradnictwie*, [w:] *Poradnictwo – kontynuacja dyskursu*, A. Kargulowa (red.), Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Szumigraj M. (2011) *Poradnictwo kariery. Systemy i sieci*, Warszawa, Łośgraf.
- Tilliman K.-J. (1996) *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*, tłum. G. Bluszcz i B. Miracki, Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Walulik A. (2009) *Korespondencyjny Kurs Biblijny – forma poradnictwa egzystencjalnego*, [w:] *Refleksje o poradnictwie debiutujących doradców*, Zielińska-Pękał D. (red.) Zielona Góra, Oficyna Wyd. UZ.
- Wojtasik B. (2003) *Refleksyjne konstruowanie kariery życiowej w ponowoczesnej codzienności*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja” numer specjalny. Wrocław.
- Wołk Z. (2009) *Poradnictwo w zakładzie pracy w kontekście przemian społeczno-kulturowych*, [w:] *Poradnictwo – kontynuacja dyskursu*, A. Kargulowa (red.), Warszawa, Wyd. Nauk. PWN.
- Zielińska-Pękał D. (red.) (2009) *Refleksje o poradnictwie debiutujących doradców*, Zielona Góra, Oficyna Wyd. UZ.
- Zierkiewicz E. (2004) *Poradnik – oferta wirtualnej pomocy?*, Kraków, Impuls.